

Türk Modernleşmesinde 19.yy Osmanlı Aydınlarının Rolü

The Role of 19th Century Ottoman Intellectuals in Turkish Modernization

Büşra SAVAŞ¹

Özet

Modernleşme Rönesans ve Reform dönemlerinin ardından Osmanlı Devleti'nin gündeminde etkili olmaya başladı. Devletin askeri ve ekonomik alanda başarısızlıklarla karşılaşması onu çözüm arayışına yönlendirdi. Başlangıçta geriye dönüş bir çözüm olarak düşünüldü. Ancak yaşanan siyasi gelişmeler, sefirlerin ülkelerle kurdukları dış ilişkiler ve Avrupa'daki düşüncelerin yurtda kendini daha çok hissettirmesi ile çözüm önerileri farklılaştı. Bürokrasi sınıfı gerek diplomasi'nin önem kazanması gerek Avrupa ile temasının daha ziyade olmasından dolayı yenileşme düşüncelerinin biçimlendirilmesinde etkin rol aldı. Sonrasında Osmanlı Devleti'nde bürokratlar yoluyla modernleşme meselesi Osmanlı aydınlarının temel alanı haline geldi. Tartışmalar 19. yüzyılda özellikle Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin faaliyetleriyle zirve noktaya ulaştı. Bu noktadan itibaren yenileşme problemi yalnızca aydınların değil halk ve öğrencilerin de ilgi alanına dâhil oldu. Süregelen tartışmalarda 19. yüzyıl aydınları şekillendirici bir niteliğe sahip oldu. Ortaya koydukları tutumlar, hususlar, sorun ve çözüm yaklaşımları kendisinden sonra gelen ve çağdaşlaşma konusuyla meşgul olan entelektüelleri, devlet adamlarını, öğrencileri, askerleri ve Türkiye Cumhuriyeti'ni etkiledi.

Anahtar Sözcükler: Modernleşme, 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti, Yeni Osmanlılar Cemiyeti, Osmanlı Aydını

¹ Büşra Savaş, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, E-posta: busrasavas0a0@gmail.com

Abstract

Modernization started to be effective on the agenda of the Ottoman State after the Renaissance and Reformist periods. The encounter with military and economic failures led the state seek solutions. Initially, the flashback was considered as a solution. However, the political developments, the foreign relations established by the ambassadors with the countries, and the ideas in Europe have made them feel more at home, and the proposals for solutions became different. The bureaucracy played an active role in shaping modernization ideas due to the importance of diplomacy and its greater contact with Europe. Later, the issue of modernization in the Ottoman State through bureaucrats became the main area of Ottoman intellectuals. The debates reached a peak in the 19th century, especially with the activities of the New Ottoman Society. From this point onwards, to the problem of innovation became not only the interest of intellectuals but also of the public and students. In the ongoing discussions, the 19th century intellectuals took the role of formatting. Revealing their attitudes, subjects and solution approaches affected the next generation of intellectuals, statesmen, students, soldiers and the Republic of Turkey on the subject of modernization.

Keywords: Modernization, 19th century, the Ottoman State, the New Ottoman Society, Ottoman intellectuals

“Modernleşme, gelişmemiş ülkeler daha ileri ve karmaşık toplumsal ve siyasal örgütlenme kalıplarına doğru geçerlerken meydana gelen ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel değişme sürecidir.” (Larrain, 2008: 506)

“Modernleşme kavramı, tarihsel olarak geleneğe dayalı toplumsal ve siyasal değer ve ilkelerin yerine modern ölçütlerin geçiş evrimini/sürecini ifade eder.” (Çetin, 2003:12)

Modernleşme, Avrupa’daki teknik gelişmeler sonrasında dünyanın gündeminde yer aldı. Rönesans ve Reform sürecinin ardından Avrupa ivme kazanarak teknik, ekonomik ve siyasal açıdan üstünlüğünü sağladı. Bugün hala sürdürülen modernleşme tartışmaları dünyanın yeni döneminde sekülerizmin ne boyutta bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Rönesans, reform, teknik gelişmeler sonrasında Avrupa, Osmanlı Devleti’nin iç ve dış ahvalini etkiledi. Osmanlılar uzun yıllar güçlü ve tahakkümü etkin bir devletken, Kanuni döneminden sonra iç ve dış ilişkilerinde değişimler başladı.

Devletin organizasyonunda meydana gelen değişim ve sorunlar Batının da ilerleme kaydetmesiyle Osmanlı’yı kendinden emin olduğu konumdan uzaklaştırdı ve Sultan Süleyman döneminin son zamanlarından itibaren devletin işleyişinde aksaklıklar görünmeye başladı. Devletin üstünlüğü ve gücüne olan güvenin yanında layihalar yoluyla bu aksaklıkların çözümü de gündemdedi. Henüz kendisini net olarak hissettirmemekle beraber işleyişteki sorunlar devlet adamları tarafından dış etkenlerden ziyade iç etkenlere bağlanmaktaydı. Avrupa’daki süreç Osmanlı eliti tarafından başlangıçta pek ciddiye alınmadı ancak aksaklıkların özellikle savaş alanına yansımalarından sonra mevcut durumdan bahseden elitin cılız sesi daha gür duyulmaya başladı.

Sefirler ve özellikle bürokrasinin yavaş yavaş ortaya çıkmasıyla Batı ile temas savaştan başka bir alana daha etki etti. Layihaların yazıldığı, devletin sorunlara çözümler araştırdığı, meselenin “tanımlanması” aşamasında genel görüş, devletin Kanuni dönemine dönmesi gerektiği yönündeydi. Osmanlı altın çağı olarak Kanuni dönemi idealleştirildi ve sorunların nedeninin Batı yönlü bir dış sebepten ziyade nizamın bozulmasından kaynaklı bir iç sebepten olduğu ve Kanun-i Kadim’i yeniden kurarak dilemmanın çözüleceği düşüncesi hâkim vaziyetteydi. İç sorunların dış meselelerle ilgisi ancak askeri başarılarıdaki düşüşle

fark edildi. Denk görülmeyen Batının bazı değişiklikler geçirdiği meselesi arka planda kalmaktaydı. Konunun uzun süre tartışılmasına rağmen modernizm yönüne geçmemesi esasında hayret vericidir. Yenileşme/Modernleşme mesele olarak Osmanlı Devleti'nde özellikle İbrahim Müteferrika ve matbaa sonrasında kendini göstermeye başladı.

Kalemîyenin yavaş yavaş yükselişi modernizm tartışmasıyla yakın ilişki içerisindedir. Savaş alanında eskisi gibi başarı elde edilemeyince; sefirler, memurlar diplomasi kanadı olarak ön plana gelmeye başladı. Özellikle Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) Antlaşmalarından sonra gözlerin odağı dış dünyayı da hesaba dâhil ederek çözüm yaklaşımında değişikliğe gitti (Berkes, 2015: 40). Bu noktada Osmanlı modernleşmesinin askeri modernleşme ile başladığı genel kabulünde askeriyenin kapsamlı olarak müdahale edilen ilk alan olduğunu ancak devlet içerisindeki sorunların askeri alana müdahaleden önce tartışıldığını belirtmeliyiz. Karlofça ve Pasarofça ile Osmanlı üstünlüğünü kaybettiği gerçeğiyle yüzleşti. Özellikle Küçük Kaynarca Antlaşması ile vaziyet aşikâr hale geldi. Sorun paşalar arasındaki güç savaşlarında iyice karmaşık bir hal aldı. Orduda ve devletin iç ilerleyişindeki sorunlar, paşaların iktidar savaşları, toplumdaki huzursuzluk sırasında diplomasi dünyada önem kazanmaya başladı ve Osmanlı diplomasisi kılıç ehlinin hâkimiyet alanından kalem ehlinin kontrol alanına geçti.

Matbaanın devlette faaliyete geçmesi ve elçilikler yoluyla diğer devletlerle kurulmaya başlanan diplomatik ilişkiler Osmanlı'nın çözüm arayan devlet adamlarını yenileşme gerekliliğiyle yüzleştirdi. Batı, sürecin devamında ulaşılması gereken medeniyet halini aldı. III. Selim ve özellikle II. Mahmut'un faaliyetleri ile yenileşme/modernleşme girişimleri Batılılaşma şekline büründü (Er, 1999: 205). Batılılaşma yalnızca devletin askeri alanlarında değil sosyal alanlarda da görünmeye başladı.

19.yüzyıla kadar sefirler ve bürokratik elitin etkisinin gözlemlendiği Türk modernleşmesi, bu yüzyıl itibariyle aydınların izini taşıdı. 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayun'un ilan edilmesiyle Osmanlı modernleşmesinde temel etkiye sahip Tanzimat Dönemi başladı. Bu dönemde modernleşme tartışmaları ve girişimleri hız kazanarak devlet politikasıyla eklemlendi. Tanzimat Dönemi, padişah ve kul ilişkisi dışında olan yeni bir Osmanlı insanını ortaya çıkardı (Ortaylı, 1985: 1545). Osmanlı tarihi ve geleneksel yapısı içerisinde yeni olan Osmanlı insanı yenileşme tartışmalarında derin bir iz sahibi oldu. Bürokratik gelişimin yol açtığı zeminde Osmanlı aydını olarak adlandırılabilen olan bu şahıslar 19.asır temeline dayanarak Türk modernleşmesinin tüm sürecini etkiledi.

Ülkeler arası ilişkiler kurulması zorunluluğu kalemiyeyi etkin hale getirdi. Özellikle Tercüme Odasının² kurulmasıyla Osmanlı eliti içerisinde dil ve batı ile temas ayrı bir önem kazanmaya başladı. Fenerli Rumlarla yaşanan sorunlardan dolayı devlet kendi dil bilen eleman ihtiyacını karşılamak için bu odayı tesis etti. Osmanlı bürokrasisinin, bürokratik aydınının başlangıcı sayabileceğimiz bu makam Osmanlı dünyasını şekillendirdi. Dil bilen ve Batıyı Osmanlı'ya göre bir mercek daha yakın görebilen bu oda, diplomasinin her geçen gün önem kazanmasıyla iktidarda söz hakkını genişletti. İlimyenin cami ve medreseler yoluyla toplum üzerindeki gücü ile iktidara müdahaleleri, seyfienin savaş ve ordu üzerinden yüzyıllar süren iktidar hâkimiyetinde kalemiye de kendi sınıfının gücünü diplomasisi ile yükseltti.

Yükselme döneminde bürokrasiyi askeri kesim egemenliği altında tutmaktaydı ancak Tanzimat ile beraber sivil kesim modernleşme girişimlerdeki öncü rolleri ile bürokraside hâkim güç haline geldi. Kurulan diplomatik ilişkilerde sivil bürokrasinin rolünün gittikçe artması bir sınıflaşmaya yol açtı. Hegel'in³ bürokratlarının sahip olduklarından daha aktif bir rol üstlenmeye çalışan bürokratlar, padişah karşısında daha özgür hareket edebilme isteğiyle yasa hareketlerine hız verdi (Heper, 1985: 296). Gerek Tercüme Odası'nın inşası gerek Babıali'nin devlet yönetim ve politikalarında etkin konuma gelmesi Osmanlı aydınlarını modernleşme tartışmalarında odağa yerleştirdi.

Osmanlı devlet adamlarından Sait Halim Paşa, "*Fikir Buhranımız*" adlı yazısında: "*Memleketimizin ilerlemesini ve yükselmesini temin edebilmek için Batı medeniyetinden faydalanmak zorunda kaldık. Bu mecburiyet, aydınlarımız arasında yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep oldu.*" demektedir (Halim Paşa, 2003: 462). Paşa'nın söz ettiği yeni sınıfın, Osmanlı Devleti'nin içerisinde ve yönetiminde yer alan özellikle askeriyeyle ayrı olup Hariciye'ye bağlı olan sivil bürokratların olduğunu söylemek mümkündür. Modernleşme tartışmalarının alt zemininde bir sınıf mücadelesi de olduğunun burada altını çizmeliyiz. Kendi sınıfının statüsünü edinme ve sürdürme çabaları, matbaa faktörü, Batının ilerleyişi, dil

² Diplomaside dil bilen personel ihtiyacının artması ve Rum maslahatgüzarların Osmanlı'ya yanıltıcı bilgiler verdiğinin ortaya çıkması üzerine Tercüme Odası kuruldu (Kınlı, 2006:129). Tercüme Odası hem lisan ihtiyacının karşılandığı hem de bürokratların yetiştiği bir kurum haline geldi. Osmanlı iç ve dış siyasetinde etkili kişiler buradan yetiştiler (Akyıldız, 1993: 78).

³ "Hegel'e göre devletin temel işlevi, toplum üyelerinin ortak çıkarlarını savunmaktır. Toplumda iki "sınıf" bulunmaktadır: "mutlak" ya da "evrensel sınıf" ve "ticari sınıf". Mutlak ya da evrensel sınıf, bürokratlardan oluşur. Hegel'in bürokratları, eğitim yoluyla genel çıkarın savunucusu olma işlevine toplumsallaşırlar. Hegel'e göre, her toplumda "birilerinin" genel çıkarı savunması gerekir. Bürokrasinin birincil işlevi, özgül çıkarların sentezi olan "sivil toplum"un gözetemediği genel çıkarın savunucusu olmaktır. Hegel, bürokrasiye sınırlı bir işlev yüklemiştir. Bürokrasinin bu sınırlı işlevini aşarak topluma kendi değerlerini empoze etmeye çalışmasını ya da bürokratik despotizmi hiçbir zaman onaylamamıştır." (Heper, 1985: 292).

öğrenme ile Osmanlı içinde Batıyı anlayabilen ve iktidarda rol alabilen bir sınıf ortaya çıktı. İlimiye ve seyfiyenin iktidar yarışında kalemiyeye yer vermek istememesi, kalemiyeyi kendi statüsünü koruma adımına götürdü.

Sınıflaşma ve statü istikrarı, 19. yüzyılda çoğunlukla bürokrasinin lehine döndü. Modernleşme meselesi bürokratlar arasında tartışıldı. Çeşitli yaklaşımların var olmasına rağmen hemen hepsi yenileşmenin gerekliliğini savundu ve modernleşme devletin bekasıyla bir tutuldu. Yenileşme tartışmaları aydınların tahakküm alanı halini aldı. Devletin reform politikaları ve girişimleri çoğunlukla bürokratik nitelikli Osmanlı aydınları tarafından yönlendirildi. Aydınların temasını ve bürokrasinin arka plandaki mücadelesini göz önünde bulundurmadan Türk modernleşmesinin seyrini değerlendirme girişimi kapsayıcı olmayacaktır. Öyle ki 19. yüzyılda Osmanlı aydınlarının oluşturduğu modernleşme çizgisi 20. yüzyılda özellikle Cumhuriyetin kurucu kadrosu ve aydınlarınca da devam ettirilecek kadar derin etkiye sahiptir. Sivil bürokrasi 19. yüzyıl Osmanlı aydınlarının çekirdeğini teşkil etmektedir. Bu dönemde Osmanlı münevverleri/aydınları çoğunlukla bürokrasi içerisinde memuriyeti bulunan kişilerdir. Türk modernleşmesinin devlet ve birey seçiminde kaldığında, aydınların tercihini devletten yana kullanmasında bu detay etkiye sahiptir.

Osmanlı aydınlarının bürokratik yönü, aydın/entelektüel rolü ile devlete karşı muhalif yaklaşım sergileme yerine bürokratik vasfiyla devleti sürdürme çabasını getirerek temel niteliğini ve farklılığını oluşturur. 19. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde bu nitelik dış dünyadan alınan/alınması gerektiği düşünülen meselelerin topluma aktarılmasını da içerir ve aydın bir ayna görevi üstlenir (Kılıçbay, 2001: 116). Osmanlı geleneksel toplum biçimi içerisinde reaya ve sultan arasında bir konuma sahip olan aydın zamanla öğretmenlik misyonu alır (Kılıçbay, 2003: 219). Bu misyon aydınların Türk modernleşme tartışmalarındaki rolünü anlamak için önemlidir. Tanzimat dönemi ile aydınların üstlendiği öğretmenlik misyonu özellikle gazete ve basın yoluyla kendini göstermektedir.

Tanzimat Dönemi ile birlikte modernleşme hareketi bir sistem kazandı. 1856 Islahat Fermanı ile ise yenileşmenin boyutu daha geniş bir hal aldı. Sultan Abdülaziz döneminde yenileşmede, kurumlar ve uygulamalar nazarında yapılanmalara gidildi (Subaşı, 2002: 115). Tanzimat Dönemi reform girişimleri sonucunda, Cemil Koçak'ın ifadesiyle; "*Osmanlı modernleşme hareketi, yönetici elit içerisindeki dar bir grubun, siyasi güç dengelerini devamlı gözeterek ve bu hassas dengeyi zaman zaman ikna ederek, zaman zaman da bu müdahalelerden yararlanmaya çalışarak, ama her zaman gelgitler içinde sürdü. 19.yy'ın*

Osmanlı toplumunda derin bir kırılmayı simgeleyen Tanzimat sonrasında, modernleşme yanlısı yönetici elit, kendi içinde de önemli sayılması gereken bir bölünmeye uğradı. Bugünden bakıldığında, Osmanlı modernleşme tarihi birbiri ardına sıralanmış gibi görünen zincirleri içinde, Tanzimat modernleşmesi, bir anlamda kendi zıddını doğururken, bir anlamda da kendini tamamlayacak süreci başlatmış oldu.” (Koçak, 2003: 72).

Sultan Abdülaziz döneminde devlet, aynı zamanda Karadağ İsyanı, Eflak- Boğdan olayları, Sırbistan olayları, mali bunalım ve Girit İsyanı ile mücadele etti. Bu dönem Ali ve Fuat Paşanın yönetiminde etkin olduğu süreci ve iktidar, çoğunlukla bürokrat Osmanlı aydınlarının etkisi altındaydı (Yücel, 1946: 49). Tanzimat uygulamaları, devletin ekonomik ve siyasi sorunları Abdülaziz Döneminde, Osmanlı Devleti’ne ilk siyasal muhalefet hareketini getirdi. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi’nin etkin olduğu Yeni Osmanlılar⁴, basın yoluyla devletin uygulamalarını ve politikalarını eleştirdi.

Yeni Osmanlılar, Tanzimat Hareketini doğru bir hamle olarak görmekte ve Gülhane Hattı’nı okuyan Reşit Paşa’dan övgüyle söz etmekteydi. İtiraz ettikleri nokta ise Reşit Paşa’nın ardından Tanzimat’ın uygulayıcısı olan Ali ve Fuat Paşalardı. Paşalar, disiplin yoluyla devleti sürdürme, sorunları çözme fırsatını Kameralizmde⁵ bulmaktaydılar (Mardin, 1985: 344). Ancak Kameralizmin bürokrasiye verdiği saha geniş ve özgürken, halka bırakılan alanın dar olası Yeni Osmanlılar’ın en önemli muhalefet mevziileriydi. Meşrutî yönetim yoluyla hürriyetin sağlanacağı ve bu yolla devletin gerek hürriyet gerek azınlıklar ve Avrupa ile olan ilişkilerdeki sorunlarının çözüleceğini savundular. Aydın despotizmi ve bürokrasiye karşı olan direniş muhalif söyleme düşünce zemini hazırladı. Bu noktadan sonra muhalefet, bürokrat grupların birbirleriyle rekabetinden ziyade fikri ve eylemsel boyuta geçti (Ortaylı, 1985: 1702).

1865 sonrasında şekillenmeye başlayan Yeni Osmanlı muhalif hareketi modernleşmeyi tartışmalarında odak noktaya yerleştirdi. Medeniyet ve medenileşme

⁴ “Bu kullanım, “Genç İtalya” ile daha sonra ortaya çıkan ve muhalefet hareketleri oldukları ölçüde edebi akımlar olma özelliğini de taşıyan “Junges Deutschland” (Genç Almanya), “Młodej Polski” (Genç Polonya) hareketlerine telmihen aynı zamanda Yeni Osmanlılar’ın edebi şahsiyetleri de göz önüne alınarak yapılmıştır.” (Hanioglu, 2010: 584).

⁵ “Kameralistlere göre güçlü bir devlet, aynı zamanda güçlü ve problemsiz bir orta sınıfa dayanan bir devlettir. Devletin bu açıdan görevi tebaaya eğitim ve ticareti kolaylaştırmak, onları koruyarak birer “üretici” haline getirmek ve bu yolla elde edilen vergilerden yeni tipte bir orduyu, bürokrasiyi ve genel olarak devlet kurumlarını güçlendirmektir. Osmanlı devlet adamlarına göre Osmanlı İmparatorluğu’nun gerilemesinin esas sebep, devletin toplumun dizginlerini ve bu arada vergi kaynaklarını elinden kaçırmış olmasıdır. Bu gibi dizginlerin nasıl tekrar devletin kontrolüne girebileceğini anlatan bir kuram, pek tabii ki Osmanlı devlet adamları için aradıklarının tam cevabını veriyordu.” (Mardin, 1985: 342).

kavramları üzerinden ilerleyen konular Meşrutî yönetimin gerekliliğinin altını çizdi. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir geleneğe sahip olduğu ancak yönetimdeki hatalar hasebiyle devletin zayıfladığı, ayrılıkçı girişimlerin ve Batı baskısının hürriyet ile çözüleceği fikri ana görüşü teşkil etti. Özellikle bürokrasinin kendi lehine gruplaşması ve yönetimi elinde bulundurması itiraz edilen noktalardandı. Bu bağlamda Tanzimat Fermanı'nı aynı anda hem yitirilmiş bir olanak hem de Batı'ya verilen bir taviz olarak yorumladılar. Özellikle Hristiyan tebaa ile olan ilişkiler, Batı devletlerinin Hristiyan tebaa ile olan ilişkileri hareketin kaygı taşıdığı hususlardandı. Tanzimat Fermanı'nın, gayrimüslim halkın devlet tarafından dikkate alındığı imajını hedeflediği görüşündeydiler (Mardin, 2003: 184). 1856 Islahat Fermanı'nın ise Avrupa karşısında devleti savunmasız vaziyete getirdiği fikri hâkimdi. Tanzimat'ın bir taklitçilik haline büründüğü ve devleti kendi temelinden uzaklaştırdığı kanısındaydılar (Mardin, 2017: 88).

Türk modernleşmesinde, Yeni Osmanlılar, bürokratik aydınlar arasındaki tartışmaları muhalefete taşıması noktasında önemlidir. Modernleşme girişimlerinin devlet eliyle yapılması desteklenirken, yapılma tarzları eleştiriye tutuldu. Bu, Osmanlı tarihi için bir ilk niteliğindedir. Osmanlı aydını diyebileceğimiz, bürokratik elit sınıf içerisinde çıkan ve yine bu sınıfı eleştiren muhalif hareket, modernleşme meselesini basına ve kamuoyuna taşıdı. Özellikle Namık Kemal'in basit dil yoluyla millete ulaşma çabası, meseleyi yalnızca iktidar elitin hâkimiyet alanından çıkardı. Esasında Yeni Osmanlılar farklı dünya görüşüne ve fikirlere sahip kişilerin aynı amaç doğrultusunda bir araya gelmesi ile teşekkül etti. Önemli temsilcileri olarak kabul edilen Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin göz önünde bulundurulması dahi bu durumu fark etmek için kâfi olacaktır. Farklı fikir ve görüşlere rağmen grubu birleştiren nokta hürriyet, meşrutiyet isteği ve Ali-Fuat Paşa muhalefeti idi. Fakat Avrupa'da çıkarılan, muhalif söyleme sahip Muhbir ve Hürriyet gazetelerine rağmen hareketin ömrü uzun olmadı.

Türk yenileşme girişimlerinde olduğu gibi Yeni Osmanlılar için de öncelikli hedef devletin devamının sağlanmasıydı. Modernleşmenin çağın getirdiği bir gereklilikten ziyade devletin bekası için çözülmesi gereken bir sorun olarak görülmesi Osmanlı aydınlarının tüm kesimlerinin ortak niteliğiydi. Yeni Osmanlılar hem geleneğin öneminin altını çizmekte hem de modernleşmenin gerçekleştirilebilmesi için gelenekten ayıklanması gereken hususları tespit etmekteydi (Koçak, 2003: 74). *Uzun süre eski ile yeni arasında bocalayan Türk aydını* yenileşme konusunda 19. yüzyıl boyunca net bir karara varamadı ve hizipler arasındaki tartışmalar sürdü (Enginün, 2004: 169). Gerek iktidardaki yöneticilerin girişimleri gerek Yeni

Osmanlı aydın muhalefeti sırasında sultan Abdülaziz⁶, bürokratik elit tarafından 1876'da hal edildi ve yerine V. Murat tahta çıktı. Ancak saltanatı beş ay sürdü. Bu esnada Sultan Abdülaziz intihar etti. Sultan V. Murat, akli rahatsızlığı olduğu gerekçesiyle tahttan indirildi ve II. Abdülhamit, anayasayı ilan edeceği teminatını vererek tahta çıktı (Ortaylı, 1983: 954).

Yeni Osmanlı muhalefeti parlamento ve anayasa isteklerini basın aracılığıyla gündemde tutmaktaydı. Muhalefetin bu ısrarı daha sonrasında Osmanlı aydınları arasında anayasa yoluyla sorunların çözüleceği inancı yerleşti. Osmanlı aydınının anayasaya yaklaşımı da Batı örnekli aydın yaklaşımından farklıydı. Bireyin haklarını devlete karşı sağlama alma ve devleti sınırlama düşüncesi Avrupa anayasa hareketlerinde etkinken Osmanlı aydını anayasaya devletin bekasının sağlanması için bireylerin devlete bağlılığını artırma ve Batıya benzeyerek, çağın getirdiği bu modern adımı atmanın gerekliliğini düşündü. Anayasanın bireyin hak güvencesinden ziyade devletin gelecek güvencesi olarak düşünülmesi Osmanlı aydınının birey kaygısından önce devlet kaygısını taşımasından kaynaklanmaktaydı. Devletin bekası için Batıya ayak uydurma, anayasa ile bireyin devlete bağlılığını sağlama isteği anayasa hareketlerinde aydının halka ihtiyaç duymamasına da yol açtı. Halkın desteği ve isteğine çoğunlukla gerek görülmedi (Kılıçbay, 1983: 151).

Anayasaya aydınların yüklediği bu anlamalara rağmen anayasanın hükmü uzun ömürlü olmadı. II. Abdülhamit, meclisi 1878'de feshetti. Kanun-i Esasi yürürlükte kaldı ancak meclis dağılmıştı. Anayasa alanındaki hayal kırıklığına rağmen II. Abdülhamit dönemi modernleşme girişimlerinin arttığı, modern kurum ve okulların açıldığı bir süreç oldu. Fikir hayatı açısından gerek basın gerek batılı eserlerin ülkede yaygınlaşması ve benzerlerinin yapılması ile hareket kazandı. Edebiyat siyasi meselelerin işlendiği bir tür halini aldı. Tanzimat ve II. Abdülhamit dönemi eserleri üzerinden modernleşme tartışmalarını görmek mümkündür. Bu dönemin aydını, önceki Osmanlı aydınlarına nazaran daha geniş perspektiften bakmaktadır (Mardin, 1985: 51). II. Abdülhamit'in iktidar dönemi Tanzimat sürecinden sonra ortaya çıkan gelişmelerin sentezlendiği ve ideolojik yaklaşımların farklılaştığı dönemdir. (Karpat, 2006: 51) Bu dönemde eğitim alanında büyük değişiklikler yapıldı. Siyasi olarak Batı karşıtı bir eğilim olmakla birlikte modern ve Batı fikirlerini taşıyan eğitim kurumlarına yer verildi (İnalçık, 2016: 57). Bu modern eğitim kurumlarının yanı sıra

⁶ "Mithat ve Hüseyin Avni Paşalar Abdülaziz'i hem devlet için hem de kendileri için zararlı görüyorlardı. Ali ve Fuat paşalardan sonra göreve geldiklerinde şeyhülislamdan fetva alarak Abdülaziz'in hal edilmesine karar verildi." (Küçük, 2010: 183).

geleneksel değerlerin işlenmesine de önem verildi özellikle eğitimin yaygınlaştırılması hedeflendi (Hanioğlu, 1983: 1383).

Dağılmış vaziyette olan Yeni Osmanlılar hareketi özellikle Namık Kemal'in ölümünün ardından sessizliğe gömüldü. Muhalif Osmanlı aydın yaklaşımı II. Abdülhamit döneminde kurulan modern eğitim kurumları yoluyla Yeni Osmanlı fikirlerini sürdürdü. Bu dönem muhalif söylemin siyasi bir renge büründüğü dönemdir. Başlangıçta Yeni Osmanlı düşüncesinin devamı niteliğinde olan Jöntürk⁷ hareketi bu dönemde modern eğitim kurumlarında şekil aldı ve İttihat ve Terakki Partisi'nin kurulma sürecine uzandı. Yeni Osmanlı ve Jöntürk hareketi arasındaki bağ amaçlarının aynı olması kadar Yeni Osmanlı düşünürlerinin fikirlerini kendilerine temel kabul etmelerine de dayandı (Mardin, 2014: 33). Öyle ki II. Abdülhamit döneminin en önemli oluşumu siyasi Jöntürk hareketi oldu (Kafadar, 1997: 118).

Dönemin siyasi kümeleşmeleri öğretim kurumlarında, Paris, Cenevre, Kahire gibi merkezi şehirlerdeki aydınlar arasında ve çoğunluğu subaylardan oluşan gizli komitelerde teşkil etti (Yazıcı, 2002: 18). Askeri Tıbbiye ve Harbiye'de eğitim gören öğrenciler hem aldıkları eğitimin doğa ve doğa kanunu anlayışını getirmesi hem de Avrupa kültürünü takip etmeleri sonucu devlete olan yaklaşımları geleneksel Osmanlı yaklaşımından farklılaştı. Öğrenciler devletin yıkımın eşiğine geldiği ve yönetimin duruma hâkim olmadığı kanısındaydı. Nitekim tartışmalar, örgütlenmeler ve süreç 1889'da İttihat ve Terakki örgütünün kuruluşunu getirdi (Akşin, 1983: 832). Osmanlı aydını profili bu noktadan itibaren bir değişim yaşadı. Devlet içerisindeki memurlar, bürokratlar tarafından temsil edilen Osmanlı aydını kimliği, modern okullar yoluyla subaylar ve öğrencileri de kapsayacak şekilde genişledi. Gazeteler ve edebi eserler modernleşme tartışmalarının yayılmasına olanak sağladı.

Yeni Osmanlılar'ın fikirlerinden yararlanan Jöntürkler'in, ana isteği Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önlemektir. Bu çözümün ise hürriyet ve meşrutî yönetim ile sağlanacağını düşünüyorlardı. II. Abdülhamit'in sıkıyönetimi aydınları gizli örgütlenmeye sevk etti ve cemiyet aydınlar arasında hızla yayıldı. Jöntürkler'e göre medeni devletlerin gelişmişlikleri meclisleri sayesindeydi ve İslam'ın danışma, meşveret ilkesi Osmanlı Devleti'nde de meclisin olabileceğinin kanıtıydı (Tunaya, 2003: 17). Yeni Osmanlıların fikirleri ile benzer olan görüşler Meşrutîyet tecrübeleri ile *aydınları sarstı; asker ve*

⁷ “Aslında XIX. yy boyunca Avrupa'da monarşik idarelere karşı çıkanlar için kullanılmış bir tabir olan yeni / jön (jeuns) nitelemesi, daha sonraki dönemlerde genelde monarşi karşıtlığı kastedilmemekle beraber Osmanlı aydın muhalefetinin tanımlanmasının ayrılmaz bir sıfatı haline gelmiştir.” (Beydilli, 2010: 431).

memurları kıpırdattı; öğrencileri harekete geçirdi (Timur, 2000: 44). Yüzyıllar içerisinde oluşan ve özellikle şeklini 19.yüzyılda alan modernleşme tartışmaları ve girişimleri, sosyal açıdan çemberini genişleten bir Osmanlı aydınları etkisi taşıdı. İttihat ve Terakki kişisel fikirleri farklı fakat ortak bir amacı güden kişilerden oluşmaktaydı. Bu kişiler dönemin düşünsel ve siyasal hayatına yön verdi. 1908 devrimi ile nihai amaçlarına ulaşan cemiyet, bu tarihten sonra iktidarı eline aldı ve devletin dağılmasına dek iktidarda kaldı. Devlet dağıldıktan sonra varlığını Milli Mücadele Dönemi'nde de sürdürdü.

Türk modernleşmesinde Osmanlı aydınlarının gelişim çizgisini devlet elitleri, sefirler, bürokratlar, Tercüme Odası memurları, Yeni Osmanlılar muhalefeti, subaylar ve öğrenciler, İttihat ve Terakki oluşumu olarak sıralamak mümkündür. Yüzyıllar süren yenileşme sürecinde uygulanan yaklaşımlar ve girişimler Osmanlı aydınlarının modernleşme görüşlerinin imzasını taşıdı. Devletin dış ilişkileri, aydınların kendi aralarındaki yenileşme tartışmaları Osmanlı'nın modernleşme serüvenini belirledi. Batı ile kurulan ilişkilerde aydınların yaklaşımı Türk modernleşme algısını şekillendirdi. Öyle ki, Batı, Osmanlı aydınlarının/münevverlerinin musahabelerinde hem devletin yetişmesi gerektiği bir "konum" hem de korunması gereken bir "tehlike" olarak yer aldı. Kendi devletleri ise aynı anda hem kurtarılması gereken köklü bir gelenek hem de ayıklanması gereken bir eski düzen olarak görüldü. Aydınların "tehlikeden korunmak, yetişmek" için devletlerini "kurtarma, zararlı yönlerini ayıklayarak yaşatma" girişimleri Osmanlı modernleşmesinin dinamiğini oluşturdu.

Reformların aydın sınıfının sorumluluğu dâhilinde olduğu ve kendilerinin yönlendirmesi, öncülüğü ile yapılacağı kanısı Osmanlı aydınlarının genel yaklaşımlarını şekillendirdi (Söğütü, 2010: 219-220). Devletin yenileşme politikaları ve uygulamaları üzerinde kendilerine bir üst denetleyici göz konumu atfettiler. Yargıları ve gelişen süreç Türk modernleşmesinde 19.yüzyıl Osmanlı aydınlarına inkâr edilemez bir etki alanı oluşturdu. Devletin iç ve dış politikalarında söz sahibi olarak yenileşme sürecinde başlayan derin izleri, Osmanlı Devleti'nin dağılması ardından Türkiye Cumhuriyeti'nde Türk modernleşmesinin ve Türk aydınlarının üzerinde devam etti. Asırlar süren ve sürmekte olan yenileşme/medenileşme/modernleşme döneminin 19. asırda Osmanlı entelektüeli tarafından genel çerçevesi belirlendi ve bu çerçeve bugün hala devam edecek boyutta kalıcı bir etki oluşturdu.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, Ali (1993). *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Akşın, Sina (1983). “Jöntürkler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, C.4, 832-843.
- Berkes, Niyazi (2015). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, Kemal (2010). “Yeni Osmanlılar Cemiyeti”, *İslam Ansiklopedisi*, C.43, İstanbul: TDV Yayınları, 430-433.
- Çetin, Halis (2003). “Gelenek ve Değişim Arasında Kriz: Türk Modernleşmesi”, *Ankara: Doğu Batı* 25, 11-40.
- Enginün, İnci (2004). *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Er, Hamit (1985). *Osmanlı Devleti’nde Çağdaşlaşma ve Eğitim*, İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Hanioğlu, Şükrü (2010). “Jön Türkler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul: TDV Yayınları, 584-587.
- Hanioğlu, Şükrü (1983). “Batıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1382-1388.
- Heper, Metin (1985). “Bürokrasi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 290-297.
- İnalcık, Halil (2016). *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Kafadar, Osman (199). *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Ankara: Vadi Yayınları
- Karpat, Kemal (2006). *Osmanlı’da Değişim ve Modernleşme ve Uluslaşma*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (1983). “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 147-152.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (2001). *Doğu’nun Devleti Batı’nın Cumhuriyeti*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kılıçbay, Mehmet Ali (2003). *Cumhuriyet Ya Da Birey Olmak*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kınlı, Onur (2006). *Osmanlı’da Modernleşme ve Diplomasi*, İstanbul: İmge Kitabevi.
- Koçak, Cemil (2003). “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 72-82.
- Küçük, Cevdet (2010). “Abdülaziz”, *İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: TDV Yayınları, 179-185.

- Larrain, Jorge (2008). “Modernleşme”, William Outhwaite (Ed.), Melih Pekdemir (Çev.), *Modern Toplumsal Düşünce Sözlüğü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 506-508.
- Mardin, Şerif (1985). “19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 342-351.
- Mardin, Şerif (1985). “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 46-54.
- Mardin, Şerif (2003). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (2014). *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Şerif (2017). *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İlber (1983). “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: İletişim Yayınları, 953-960.
- Ortaylı, İlber (1985). “Bir Aydın Grubu: Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1702-1703.
- Ortaylı, İlber (1985). “Tanzimat”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1545-1547.
- Paşa, Sait Halim (2003). “Fikir Buhranımız”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, C.1, İstanbul: İletişim Yayınları, 462-464.
- Söğütü, İlyas (2010). “Jöntürk Düşüncesinde Modernlik ve Modernleşme”, Ankara: *Doğu Batı* 54, 219-242.
- Subaşı, Turgut (2002). “Sultan Abdülaziz”, *Genel Türk Tarihi*, C.7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 224-248.
- Timur, Taner (2000). *Sürüden Ayrılanlar*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Tunaya, Tarık Zafer (2003). *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yazıcı, Nevin (2002). *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, Ankara: TTK Basımevi.
- Yücel, Hasan Ali (1946). *İnönü Ansiklopedisi*, C.1, Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 49.

